

TOTALITARISMEOPFATTELSEN OG NATIONALSOCIALISMEN

AF

KARL CHRISTIAN LAMMERS

Bent Jensen (*BJ*) har fremført nogle kommentarer og spørgsmål til en anmeldelse, som jeg har skrevet om to af Karl Dietrich Brachers bøger (i *Historisk Tidsskrift* 80/1 1980, s. 192-201). Disse kommentarer drejer sig især om min fremstilling af den såkaldte *totalitarisme*-tradition, som jeg betragter Bracher som en af de vigtigste udtryk for. I den forbindelse forekommer det mig at være mindre væsentligt, at *BJ* kritiserer min sprogbrug omkring totalitarisme-begrebet. Han kalder det misvisende at jeg taler om totalitarisme-teorien, om totalitarisme-opfattelsen. Den opmærksomme læser vil dog have bemærket, at jeg opererer med, at den findes i flere versioner eller varianter, og at jeg i anmeldelsen omtaler flere versioner: den identificerende, »venstre«-varianten, og den modificerede version. I modsætning til *BJ* mener jeg, at der inden for totalitarisme-opfattelsen – til forskel fra eksempelvis fascisme-teoriene – er tale om en grundlæggende konsensus, hvilket gør det rimeligt at opfatte den som en helhed. Og dermed ligger jeg på linie med en lang række andre forskere.

Alligevel kan denne uenighed om sprogbrugen måske antyde hvad der begrundes *BJ*'s kritik. Nemlig en uenighed om hvad der egl. skal forstås ved totalitarisme-traditionen og hvordan den skal forstås og forklares. Men det drejer sig heller ikke alene om totalitarisme-traditionen og hvordan man forstår den. Det handler i sidste instans også om hvorvidt totalitarismeopfattelsen kan forstås som en »værdifri« videnskab, hvilket *BJ* synes at mene. *BJ* søger i sin kritik – sådan som jeg ser det – følgelig at fremstille totalitarisme-opfattelsen videnskabshistorisk eller videnskabssociologisk; og dermed bortser han ganske fra at totalitarisme-opfattelsen – især i dens identificerende version – såvel har en politisk oprindelse som en politisk funktion *før* (jvf. f.eks. det tyske SPD) og *efter* 1945 (jvf. f.eks. *Trumans* brug af begrebet 1947). Det er baggrunden for at han implicit kritiserer mig for at fortegne totalitarisme-opfattelsens videnskabshistorie.

Jeg har dog haft et andet formål med at placere Bracher og hans modificerede totalitarisme-opfattelse i forhold til totalitarisme-traditionen, således som det også fremgår af min indledning: jeg søger at forklare *hvorfor* det blev den identificerende version af totalitarisme-opfattelsen og *ikke* f.eks. »venstre«-varianterne (der begrænsede sig til det nationalsocialistiske diktatur og ikke inddrog økonomien under nationalsocialismens totalitarisme), der efter 1945 og forstærket fra 1947 blev dominerende i synet på nationalsocialismen. Svaret herpå kan jeg ikke finde i totalitarisme-opfattelsens forskningshistorie: det afgørende var jo nemlig ikke hvorvidt den var videnskabeligt »rigtig«, men om og at den kunne bruges i den politiske situation efter 1945. Svaret herpå kan jeg alene finde i den identificerende totalitarismeopfattelsens politiske og samfundsmæssige funktion efter 1945: den skulle være med til at godtgøre og forklare et politisk brud i forhold til nationalsocialismen, men samtidig muliggøre en samfundsmæssig kontinuitet ved at skelne mellem det nationalsocialistiske diktatur og de beherskede, hvortil den

regnede alle, også den økonomiske herskende klasse. Jeg har derigennem også prøvet at vise, hvorfor totalitarisme-opfattelsen ikke er »værdifri«, men betinget af bestemte interesser. Og jeg har prøvet af fremholde, hvorfor Bracher betyder et forskningsmæssigt fremskridt i forhold til denne tradition.

Det spørgsmål er for mig ulige mere interessant end hvorvidt jeg har medtaget alle der kan siges at have formuleret en eller anden form for totalitarisme-opfattelse, især de socialistiske og marxistiske som BJ prøver at rive mig i næsen: derfor har min gennemgang af traditionen været *funktionel* i forhold til at kunne forklare en politisk og forskningsmæssig situation før og efter 1945, også fordi det vel klarest problematiserer dele af totalitarisme-traditionen som videnskab. Jeg har derfor kort omtalt de vigtigste af de positioner der spillede en rolle for den identificerende totalitarisme-opfattelse (herunder også Rudolf Hilferding der jo som bekendt var den førende teoretiker i Weimartidens SPD); andre som f.eks. Hans Kohn har jeg udeladt fordi de var mindre væsentlige for denne tradition. Men jeg mener grundlæggende at dette spørgsmål kun kan besvares ved at sætte totalitarisme-opfattelsen – især i dens identificerende version – ind i en samfundsmæssig og politisk sammenhæng. Det er ikke en forskningsintern problematik.¹

BJ spørger ikke på den måde. Det ville nemlig også have bragt ham ind på de spørgsmål og sammenhænge, der får ham til at karakterisere Reinhard Kühnl som en »dårlig videnskabsmand« (dette vender jeg tilbage til). Det ville have fået ham til at spørge under hvilke samfundsmæssige omstændigheder opstod elementerne – og det var de identificerende som f.eks. »rot gleich braun« – i totalitarisme-opfattelsen og hvilke samfundsmæssige og politiske interesser skulle de tjene. Og det ville i sidste instans betyde at han (BJ) måtte sætte spørgsmålstegn ved dele af totalitarisme-traditionens påståede »værdifrihed« eller objektivitet.

Når jeg i den anledning anvender citater af Kühnl – hvilket ikke er ensbetydende med at jeg i et og alt er enig med Kühnl som BJ skyder mig i skoene – er det betinget af at Kühnl med de anførte citater eksakt har påpeget dels hvor totalitarisme-opfattelsen har sin oprindelse, dels hvorfor den fik så stor betydning i dens identificerende version. Men ikke i dens »venstre«-version fordi f.eks. Franz Neumann jo blændede økonomien ud som ikke underlagt det totalitære diktatur (at Neumann så senere i den kolde krigs USA skifter standpunkt rokker ikke ved at han med »Behemoth« har formuleret en »venstre«-version).

Når jeg fremstiller dette som mit anliggende hænger det bl.a. sammen med, at det der har interesseret mig har været spørgsmålet om hvad totalitarismeopfattelsen – således som den så ud umiddelbart efter 1945 – betød for synet på det nationalsocialistiske diktatur. Hvis man – med den tyske historiker Hans Mommsen² – kan sige, at totalitarisme-opfattelsen betegner en tilgang, der hævder nationalsocialismens totale beherskelse af det samfundsmæssige og statslige liv i Tyskland og at den også gennem hævdelser af partiet NSDAP's totale diktatur giver en forklaring på den passive tolereren af det nationalsocialistiske styre, så

¹ Jvf. hertil Eike Hennig: Zur Theorie der Totalitarismustheorien, Neue Politische Literatur, 1976, s. 1-25.

² Hans Mommsen: Aufstieg der NSDAP und nationalsozialistisches Herrschaftssystem: Eine Problem-skizze, i Annelise Mannzmann (udg): Hitlerwelle und historische Fakten, Königstein 1979, s. 14-43.

medfører det forskellige konsekvenser: det nationalsocialistiske styre fremstilles som et parti- og førerdiktatur og spørgsmålene om nationalsocialisternes allierede, om hvilke samfundsmæssige og politiske interesser det nationalsocialistiske diktatur tjente, om diktaturets egentlige ofre og undertrykte bliver ikke stillet. Ved at fremstille det nationalsocialistiske styre som et monolitisk diktatur kunne f.eks. nazisternes allierede storindustrien også fremstilles som undertrykte.

Når jeg hævder at totalitarisme-opfattelsen – i dens identificerende version – er »politisk belastet« skal det forstås i sammenhæng med, at den i tiden efter 1945 blev brugt til at sløre disse klasse-mæssige interesser, at den kunne bruges til at afstedkomme et politisk brud og samtidig muliggøre en samfundsmæssige kontinuitet, fordi den kunne bidrage til at aflaste de samfundsmæssigt dominerende grupper – især storindustrien – for deres rolle i forbindelse med og under nationalsocialismen. Man kan derfor finde totalitarisme-opfattelsens elementer – især de identificerende – hos de vestlige besættelsesmagter og hos tyske politikere. Og jeg vil påstå at de tidlige totalitarismeforskere bl.a. Friedrich lod sig bruge ved at de søgte at give den identificerende totalitarisme-opfattelsen et videnskabeligt skær under den »kolde krig«; derved politiserede de dog også videnskaben.

BJ hævder videre at f.eks. Friedrich ikke påstår det, jeg hævder han påstår. Jeg har ikke citeret eller brugt Friedrich for at have sagt andet (s. 196) end at ifølge ham var det sovjetiske og nationalsocialistiske diktatur »i det væsentlige identiske« eller ens. Eller sagt med Friedrichs egne ord »basically alike«. Disse udtryk indgår væsentligt i Friedrichs totalitarismedoktrin, der i mine øjne gør ham til den bedst funderede eksponent for den identificerende totalitarisme-opfattelse. Det er således ikke mig, men BJ der har mistolket Friedrich.

Når BJ hævder, at min hovedindvending mod totalitarisme-opfattelsen er, at den sammenligner »væsensforskellige« (BJ) politiske systemer, så er det ikke helt korrekt. Jeg synes at det er problematisk at den alene baserer sig på at sammenligne den herskabstekniske og udelader den indholdsmæssige, den klasse-mæssige side af herskab. Min hovedindvending er at totalitarisme-opfattelsen i dens historisk dominerende identificerende version ved at parallellisere mellem »rød og brun«, som ens antidemokratiske bevægelser dvs. ved at fremstille nazisme og kommunisme som i det væsentlige identiske kunne bidrage til at vende en meget udbredt antifascistisk stemning i Tyskland i 1945 til en antisocialistisk (og det havde oprindeligt ikke særligt meget med »socialismen« i Sovjet at gøre, men derimod med det vidt udbredte krav om at socialisere især den tyske storindustri). Effekten af dette var at den var med til at lægge slør over den nationalsocialistiske tid, hvilket bl.a. kom til at gå ud over den tyske fagbevægelse. Min hovedindvending er endvidere at den identificerende totalitarismeopfattelse tendentielt forsøgte at forklare Weimarrepublikkens politiske sammenbrud *snarere* med kommunisternes politik end med de samfundsmæssige grupper der støttede og indsatte nationalsocialisterne ved magten i 1933: den identificerende totalitarisme-opfattelsens effekt er eksakt at aflaste disse let identificerbare grupper. Men min indvending er også at totalitarisme-opfattelsen har taget nationalsocialismen ud af den fascistiske kontekst dvs. ud af dens sammenhæng med en mere udbredt højreorienteret, antisocialistisk strømning i mellemkrigstiden.

I sammenhæng hermed giver BJ også mine overvejelser om det nationalsocialistiske diktatur en polemisk drejning, som jeg ikke vil lade stå uimodsagt. Jeg har intetsteds reduceret hele problematikken til et spørgsmål om »kapitalisme kontra socialisme«. Jeg har peget på de klassemæssige interesser, som det nationalsocialistiske styre tjente: når jeg i forbindelse hermed fremhæver at den nationalsocialistiske terror og undertrykkelse i begyndelsen var rettet mod arbejderbevægelsen, så er det for at præcisere at opgøret med og undertrykkelsen af den eneste reelle politiske opposition – nemlig arbejderbevægelsen – var forudsætningen for realiseringen af indholdet af den alliance, der lå bag oprettelsen af det nationalsocialistiske system. Dette magtkompromis gav nationalsocialisterne den politiske magt, mens den økonomisk herskende klasse bevarede sin økonomisk magt og kunne øge sin udbytning af arbejdskraften.

Og når jeg siger at det nationalsocialistiske system »vel ikke altid og hele den nationalsocialistiske fase igennem funktionelt, men dog entydigt som tendens« (s. 200) tjente ganske bestemte og identificerbare klasseinteresser, så skyldes det selvfølgelig, at jeg da godt ved, at det nationalsocialistiske styre gennem tvangsarbejde og udryddelse i kz-lejrene bl.a. også destruerede den værdiskabende arbejdskraft. Men det rækker ikke ved den kendsgerning, at det nationalsocialistiske system tjente disse klasseinteresser: om tendensen heri kan heller BJ – hvis han bare kender lidt til f.eks. det statistiske materiale fra perioden efter 1933 – ikke være i tvivl. Det er tilstrækkeligt her bare at se på forholdet mellem profit og løn under nationalsocialismen.

Jeg skal beklage at jeg er kommet til at bruge ordet »formalistisk« (s. 199) om totalitarisme-opfattelsens understregning af det nationalsocialistiske herskabssystems træk. Det rigtige ville være at sige, at totalitarisme-opfattelsen – som politologisk bestemmelse – beskæftiger sig med det nationalsocialistiske systems politiske fremtrædelsestræk, dets herskabsmetoder og -midler, og abstraherer fra systemets samfundsmæssige karakter dvs. at det er et kapitalistisk system. Som det dog også fremgår af min anmeldelse er jeg af den mening, at der i den *modificerede* totalitarisme-opfattelse – som bl.a. Bracher repræsenterer – ligger væsentlige indsigter. Det gælder f.eks. påpegningen af den nationalsocialistiske ideologis instrumentalisering, det gælder fremstillingen af styrets herskabsmetoder og -midler, om end totalitarisme-opfattelsen nok – således som det er blevet påpeget af forskellige forskere³ – har været tilbøjelig til at fokusere på føreren Hitler og til at hævde systemets monolitiske karakter. Bl.a. fordi totalitarisme-opfattelsen hævder systemets monolitiske karakter og ikke tematiserer forholdet mellem den politiske magtudøvelse og de økonomiske strukturer og årsagerne til skiftet fra f.eks. demokrati til et fascistiske regime, mener jeg fortsat, at den kun er i stand til at beskrive den udvendige side af det nationalsocialistiske diktatur.

Jeg føler ingen større trang til at kommentere hvad BJ hævder om Herbert Marcuse og marxismen. Det siger egentlig mere om BJ. Men til sidst, og måske ikke mindst er der Reinhard Kühnl. BJ afviser skrāsikkert min brug af Kühnl

³ Jvf. f.eks. Hans *Mommsen* i diskussionen om totalitarisme og fascisme i, Günther *Plum* (udg): *Totalitarismus und Faschismus*, München 1980, s. 18-27.

under henvisning til, at Kühnl – efter BJ's opfattelse – er en dårlig hjemmelsmand, fordi han er en »dårlig videnskabsmand«. Det har vi hørt før: det var med de samme argumenter, at Ernst Nolte i sin tid forgæves søgte at forhindre Kühnl i at få et professorat i Marburg. Nolte kunne nemlig heller ikke lide, at man søgte at udfinde og begrunde de samfundsmæssige årsager til den tyske fascismes sejr i 1933.⁴ Nolte har siden udviklet sig til en af de førende ideologer i den samfundsmæssige »kolde krig« i Tyskland. At BJ derfor nu igen påstår at Kühnl er en dårlig videnskabsmand, siger ikke særligt meget om Kühnl; men det siger måske noget om BJ selv og hans argumentationsform. Dertil behøver man bare at læse hans noget fordrejede gengivelse af Reinhard Kühnls opfattelse af forholdet mellem totalitarisme-opfattelsen og det tyske samfund efter 1945. Kühnl forbinder renaissance for den identificerende totalitarisme-opfattelse med samfundsmæssige forhold i Tyskland i efterkrigstiden, han funktionaliserer den – måske lidt bastant – i forhold til bestemte samfundsmæssige interesser i Tyskland og også hos de vestlige besættelsesmagter. Og det kan BJ øjensynligt ikke lide. BJ synes at mene, at samfundsvidenskaben – herunder også historievitenskaben – er samfundsmæssigt neutral og uafhængig af samfundsmæssige og politiske interesser. Hvis noget er ideologi, så er det en sådan opfattelse af samfundsvidenskaben: bedre illustration end totalitarisme-opfattelsens hævdede »værdifrihed« kan næppe tænkes.

⁴ Noltens – og også Kühnls – argumentation er udgivet af Ernst Nolte: *Universitätsinstitut oder Parteihochschule? Dokumentation zum Habilitationsverfahren Kühnl*, Köln 1971.